

TÜRK DİLİ

DİL VE EDEBİYAT DERGİSİ

EYLÜL/2008

Sayı: 681

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN

Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN

Şinasi ÖZDENOĞLU

M. Nihat MALKOÇ

Özbek İNCEBAYRAKTAR

Fatma CAN

Bayram YILDIZ

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Ejder ÇELİK

Mehmet Zeki AKDAĞ

Hasan BEŞER

Cevdet ASLANGÜL

Timur KOCAOĞLU

Osman BAŞ

Didem Gülçin ERDEM

Dr. Serkan ŞEN

Nabi BALKANLI

GENÇ TÜRK DİLİ

4 YTL

TÜRK DİLİ

Dil ve Edebiyat Dergisi

Cilt: XCVI • Sayı: 681 • Eylül 2008

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Türk Dil Kurumu adına

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Sadık Tural
Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın
Prof. Dr. Mustafa Canpolat
Prof. Dr. Nevzat Gözaydın
Prof. Dr. Saim Sakaoglu
Prof. Dr. Recep Toparlı

Yayın Danışma (Hakem) Kurulu

Prof. Dr. Ömer Faruk Akün
Prof. Dr. Ali Berat Alptekin
Prof. Dr. Meliha Anbarcioğlu
Prof. Dr. Mustafa Argunşah
Prof. Dr. Erman Artun
Prof. Dr. Ayten Coşkunoglu-Bear
Prof. Dr. Abide Doğan
Prof. Dr. Kemal Eraslan
Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
Prof. Dr. Güner Gülsevin
Prof. Dr. Günay Karaağaç
Prof. Dr. Filiz Kılıç
Prof. Dr. Hasibe Mazioğlu
Prof. Dr. Orhan Okay
Prof. Dr. Mustafa Öner
Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat
Prof. Dr. Yekta Saraç
Prof. Dr. Celâl Tarakçı
Prof. Dr. Kâzım Yetiş
Prof. Dr. Nuri Yüce
Prof. Dr. Bilal Yücel

Yayına Hazırlık

Sayfa Tasarımı / Düzeltili

Ayda Ertüm Konukoğlu, Elif Sevinçlik Karakuş

Yayın Türü • Aylık dergi

Yönetim Yeri

Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere/ANKARA

Telefon Yazı İşleri • (0312) 427 28 79

Abone • (0312) 428 61 00/109

Belgegeçer (Faks) • (0312) 428 52 88

Genel Ağ Sayfası • <http://tdk.org.tr>

E-posta • turkdili@tdk.org.tr

Baskı: Öncü Basım Yayım Tanıtım Ltd. Şti.

Basımevi Sorumlu Müdürü • Yusuf C. Avan

Basımevi Telefonu • (0312) 384 31 20

Basım Yeri ve Tarihi • Ankara, 1 Eylül 2008

ISSN-1300-2155

Türk Dili, Türk Dil Kurumunun
elli beş yıldır yayımlanan aylık dergisidir.
İlk sayısı Ekim 1951'de yayımlanmıştır.

Türk Dili, Üniversiteler Arası Kurul Başkanlığının kabul ettiği ulusal hakemli dergi niteliğini taşımaktadır.

Türk Dili dergisinde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarıdır. Dergide yayımlanan her türlü yazı ve şiirin yayın hakları Türk Dil Kurumuna aittir. *Türk Dili* dergisinde yayımlanan her türlü yazı ve şiir, Türk Dil Kurumunun yazılı izni olmadan bir başka yerde yayımlanamaz. Ancak, yazı, şiir ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazı ve şiirlerin Genel Ağ (İnternet) ortamında yayımlanması; filme alınması, bestelenmesi veya oyunlaştırılması hakları da Türk Dil Kurumuna aittir.

Türk Dili dergisi Yazı Kurulu gerekli gördüğünde yazılarda değişiklik ve kısaltma yapabilir. *Türk Dili* dergisi yayın ilkeleri <http://tdk.gov.tr/turkdili.html> adresinde belirtilmiştir.

Abonelik

Türk Dili dergisine yıllık veya altı aylık abone olunabilir. 2008 yılı için yıllık abonelik 40 YTL, altı aylık abonelik ise 20 YTL'dir. Öğretmen, öğretim elemanı ve öğrenciler için abone tutarı yıllık 30 YTL, altı aylık ise 15 YTL'dir. Ülke dışı için yıllık abonelik 50 ABD dolarıdır. Dergilerin okul dışındaki bir adrese yollanmasını isteyen öğretmen ve öğrenciler, durumlarını gösterir bir belgeyi Kurumumuza abone istekleriyle birlikte göndermelidirler. Abone tutarı T. İş Bankası Kavaklıdere Şubesindeki 1093 numaralı hesabımıza (ayrıcılık hesap, havale ücreti alınmamaktadır) veya 128 236 numaralı posta çeki hesabımıza yatırılabilir. Abonelik işlemlerinin tamamlanabilmesi için banka alındı belgesinin Türk Dil Kurumu Yurt İçi ve Yurt Dışı İlişkiler Şube Müdürlüğü Atatürk Bulvarı 217, 06680 Kavaklıdere/ANKARA adresine gönderilmesi gerekmektedir.

İ ç i n d e k i l e r

<i>Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN</i> , Türkçenin Bayramı: 26 Eylül	195
<i>Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN</i> , Kentleşme Sürecinde Deyimler Ölecek mi?	200
<i>Şinasi ÖZDENOĞLU</i> , Değişen Kaderimizin Parıldayan Yıldızı Sakarya Zaferi (Şiir)	207
<i>M. Nihat MALKOÇ</i> , Sonbahar Hüzünleri Beyanındadır	209
<i>Özbek İNCEBAYRAKTAR</i> , Türkçeyi Sevmek	211
<i>Fatma CAN</i> , Türkü de, Öykü de...	213
<i>Bayram YILDIZ</i> , Yarın Dergisinde Millî Mücadele	215
<i>Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR</i> , Dünden Bugüne Türkçe	224
<i>Ejder ÇELİK</i> , Johan Vandewalle ile Söyleşi	230
<i>Mehmet Zeki AKDAĞ</i> , Türküler de Dilimize Ağlıyor (Şiir)	242
<i>Hasan BEŞER</i> , Ben Bu Çağın Dışındayım (Deneme)	243
<i>Cevdet ASLANGÜL</i> , Sevgi (Şiir)	247
<i>Timur KOCAOĞLU</i> , Başsağlığı (Şiir)	248
<i>Osman BAŞ</i> , Gül Aşkıyla (Hikâye)	249
<i>Didem Gülçin ERDEM</i> , Sonbaha(r)ne (Şiir)	254
<i>Dr. Serkan ŞEN</i> , Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler	255
<i>Nabi BALKANLI</i> , Bitmez (Şiir)	264
<i>Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN</i> , Dergi ve Kitap Dünyasından	265
Yabancı Sözlere Karşılıklar	269

YİTİRDİKLERİMİZ

<i>Nail TAN</i> , Gazeteci, Yazar, Ağız Araştırmacısı Celaleddin Kışmır	271
Şair, Yayımcı Erdem Bayazıt	273

HABERLER

<i>Ayşe BALCI</i> , Türk Dil Kurumunda Geçen Ay	276
---	-----

GENÇ TÜRK DİLİ

<i>Zebra BALI</i> , Türkçenin Söz Denizinde	278
Türkçesi Varken	283
Bunu Biliyor musunuz?	284
Öyküleriyle Deyimlerimiz Atasözlerimiz	285
Bilmece Bildirmece	286
<i>Zebra BALI</i> , Gençler İçin Seçtiklerimiz	287

Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler

DR. SERKAN ŞEN

*D*eyimler, “Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime veya kelime grubu” olarak tanımlanabilir (Korkmaz 2003: 82). Türkçede deyimlerin çok büyük bir kısmı, kavramları mecaz yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde beliren kalıplaşmış sözcük öbekleri ya da cümlelerdir (Aksoy 1995: 498). Deyimleşen sözcük öbeklerinde ya da cümlelerde yer alan bazı sözcükler standart dilde deyimler dışında tek başlarına yaşayamaz ya da yaşamak için başka bir anlama geçiş yaparlar. Tarihte yaygın olarak kullanılan böylesi sözcüklerin standart dilde deyimlerden bağımsız olarak görülememeleri deyimlerin kalıplaşmış ifadeler oluşundan kaynaklanır.

Deyim bünyesinde kalıplaşan sözcükler âdeta birbirlerine kenetlenirler. Bu kenetlenme standart dilde kullanımlarını yitirmiş sözcüklerin deyim çatısı altında varlıklarını sürdürebilmelerine imkan tanır. Aynı durum kalıplaşmış başka bir söz grubu olan ikilemeler için de geçerlidir. Tıpkı deyimlerde olduğu bir kısım sözcükler ancak ikilemelere tutunarak hayatta kalabilmektedirler. ‘Bet beniz’ ikilemesindeki ‘bet’; ‘ev bark’ ikilemesindeki ‘bark’; ‘çoluk çocuk’ ikilemesindeki ‘çoluk’ bu tür sözcüklerden olup örneklerin sayısını artırmak mümkündür (Şen 2005). Gerek deyimler gerek ikilemelerin standart dile taşıdığı tarihî sözcükler, sözcük öbeklerinde gerçekleşen kalıplaşmanın âdeta bir kalkan vazifesi gördüğünü ortaya koymaktadır. Standart dilde varlık gösteremeyen sözcüklerin bir kısmı bu kalkanın arkasına sığınarak günümüze ulaşabilmişlerdir. Bu çalışmada, geçmişte yaygın olarak kullanılıp günümüzde ancak deyim kalkanı arkasında saklı kalabilmiş 23 örnek sözcüğe yer verilerek konunun aydınlatılmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Çalışmanın sınırları

1. Tarihî Türkçe diye nitelendirilen dönem, Orhun Döneminden başlayıp Osmanlı Dönemine kadar uzanan Türkiye Türkçesi gelişme alanlarının tamamıdır.

2. Belirlenen sözcüklerin geçtiği deyimler, *Türkçe Sözlük*'ten alınan bir istisna dışında, Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanan *Deyimler Sözlüğü*'nden (Aksoy 1995) seçilmiştir.

3. Ele alınan sözcüklerin bir kısmı günümüz ağız ve şivelerinde kullanılmaktadır. O nedenle ikilemelerle yaşayan sözcükler değerlendirilirken Standart Türkiye Türkçesinin esas alındığı başlıkta özellikle belirtilmiştir. Zira, bu ayırım belirtilmemiş olsa pek çok eski Türkçe sözcük Anadolu Ağızlarında (Ata 2000; Ata 2001) ve diğer Türk şivelerinde yaşadığı için tarihlik ayırımının bir anlamı kalmayabilirdi.

4. Açıklamalarda TS'deki kayıtlardan hareketle incelenen sözcüklerin halk arasında kullanılıp kullanılmadıklarına ya da eskimiş olup olmadıklarına yer verilerek tarihiliğin standart dile göre belirlendiğine vurgu yapılmıştır.

5. Açıklamalarda, XIII. yüzyılın sonuna kadar olan dönemler için, Clauson tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*, XIII. yüzyıl sonrası içinse *Tarama Sözlüğü* esas alınmış, gerektiğinde diğer etimolojik sözlüklerden ve sözcüklerin geçtiği metinlerin bizzat kendilerinden yararlanılmıştır.

6. Sözcüklerin geçmişte görüldüğü dönemler belirtilmekle yetinilmiş, görüldükleri eserlere ve bulundukları ibarelere, ihtiyaç duyulduğunda yer verilmiştir.

7. Deyimlerde kullanılan ikilemeler içinde görülüp standart dilde varlığını yitirmiş sözcükler çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu tercih Standart Türkiye Türkçesinde ikilemelerle yaşayan tarihî sözcükler üzerine yeterince çalışma yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır (Yüce 1998; Şen 2005).

Sözcükler

al: Sözcük, “Loğusa, humma bunalımı içinde olmak.” anlamındaki *al basmak* deyiminde geçer (Aksoy 1995: 560). TS’ de *al*’a renkle ilgili tanımlarının yanında eskimiş olduğu belirtilerek “Aldatma, düzen, tuzak, hile.” karşılığı verilmiştir (TS: 63). Al basması inanışının al denilen mevhum ruhla ilgili olduğu (İnan 1986: 173) göz önünde tutulursa sözcüğün *al basmak* deyimine “renk” yönüyle değil “aldatma, düzen, tuzak, hile” anlamında girmiş olduğu kestirilebilir. Zira *al*’ın aldatma içeriği, loğusalara musallat olduğuna inanılan ruhun madde ötesi varlığıyla örtüşmektedir. Sözcük “hile, beceri” anlamında Orhun

Türkçesinden başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında görülür (EDPT: 120). Standart Türkiye Türkçesinde bu anlamıyla aldatmak fiilinde saklanmış olan *al* sözü, zikredilen deyiminin dışında tek başına kullanılmamaktadır.

alçak: Sözcük, “Kendini olduğundan daha aşağı düzeyde sayma durumu.” anlamındaki *gönül alçaklığı* (Aksoy 1995: 802) ve *alçakgönüllülük* (Aksoy 1995: 560) deyimlerinde geçer. *TS*’te *alçak*’a “1. Yerden uzaklığı az olan, yüksek karşıtı. 2. Aşağı olan, yüksek olmayan (yer). 3. Kısa (boy). 4. Bile bile en kötü, en ahlaksızca davranışlarda bulunan, aşağılık, soysuz, namert, rezil, hain.” anlamları verilmiştir (*TS*: 68). Bu karşılıkların ilk üçü ölçümle alakalıdır. Oysa sözcük geçtiği deyimlerde mecaz anlamdadır. Sözcüğün *TS*’te mecaz olduğu belirtilen dördüncü anlamı ise kullanıldığı deyimlerle taban tabana zıttır. *Alçak*’ın tarihî görünüşleri incelediğinde geçmişte, bugün yer aldığı deyimlere uygun bir anlam taşıdığı görülür. Sözcük, Eski Uygur Türkçesinden başlayarak (Röhrborn 1979: 92) “nazik, kibar, yumuşak huylu” anlamlarını bünyesinde bulundurabilmiştir (EDPT: 129). Ancak *alçak*’ın soyut anlamlı sıfat göreviyle geçmişte barındırdığı bu olumlu anlam Türkiye Türkçesinde zikredilen deyimler dışında yitirilmiş, sözcük “aşağılık” anlam eksenini etrafında tamamen olumsuz bir anlam kazanmıştır. Sözcüğün anlamında gerçekleşen bu değişimi anlam kötüleşmesi olayı çerçevesinde değerlendirmek mümkündür (Şen 2001: 273-274).

bıldır: Sözcük, “Geçmişteki unutulmuş, önemsiz bir olay için şimdi üzüntü gösterisinde bulunmanın ne anlamı var?” anlamındaki *bıldır ölmüş bir eşek, gelin bu yıl ağlaşak* deyiminde geçer (Aksoy 1995: 638). *TS*’de *bıldır*’a halk ağzında yaşadığı belirtilerek “Geçen yıl, bir yıl önce.” anlamı verilmiştir (*TS*: 260). Günümüzde kullanım alanı halk ağzıyla sınırlı olan sözcük geçmişte genel geçerliliğe sahiptir. Sözcüğe ilk olarak Eski Uygurca metinlerde “geçen yıl” anlamındaki ‘bıltur barma yıl’ (Röhrborn 1991: 163) ikilemesinde rastlanır. Karahanlı Türkçesinde aynı anlamla *bıldır* biçiminde karşımıza çıkan sözcük Türkçenin diğer tarihî dönemlerinde varlığını sürdürmüşse de (EDPT: 334) Türkiye Türkçesindeki kullanım alanı ancak ağızlarla sınırlı kalmıştır.

çapar: Sözcük, “1. İş aslında bozuktu; şimdi buna güçlükler de eklendi. 2. Hastalığın üstüne bir hastalık daha geldi.” anlamlarındaki *çapar çiçek çıkardı* deyiminde geçer (Aksoy 1995: 687). *TS*’te *çapar*’a yer aldığı deyimle alakalı olarak halk arasında yaşadığı belirtilip “Çiçek bozuğu yüz.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 393). Sözcüğe ilk olarak Harezmi Türkçesi metinlerinde “Beyazı çok kır renkli (at).” (Ata 1997: 156) karşılığında rastlanır. XVI. yüzyıldan itibaren “Karışık renkli, benekli.” anlamında Osmanlı Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan

çapar sözü (*TTS II*: 822) Çağatay Türkçesinde de geçmektedir (Clauson 1960: 54). “benekli” anlam ekseninden yola çıkılarak “çiçek bozuğu yüz” anlamı da yüklenen çapar sözü Standart Türkiye Türkçesinde zikredilen deyimler dışında kullanılmamaktadır.

çın: Sözcük, “Doğru olduğunu söylemek, doğrulamak.” anlamındaki *çın tutmak* (*TS*: 427) ve “Sabahın çok erken zamanı.” anlamındaki *çın sabah* deyimlerinde geçmektedir (Aksoy 1995: 693). *TS*’te *çın*’a eskimiş olduğu belirtilerek “Doğru, gerçek.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 427). Clauson, Çince den ödünçlendiğini ifade ettiği sözcüğün Maniheizt Uygur metinlerinden başlayarak Türk dilinin gelişme safhalarının tamamında görüldüğünü ifade etmiştir (*EDPT*: 424). Sözcük zikredilen deyimler dışında Standart Türkiye Türkçesinde varlığını koruyamamıştır.

çördük: Sözcük, “Kendini övüyorsun ama, ne mal olduğunu daha önce gördük.” anlamındaki *övünme çördük*, *seni de gördük* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 999). *TS*’te *çördük* sözüne yer verilmemiştir. *Derleme Sözlüğü*’nde sözcük için “çördük (I): 1. Yabanî armut, ahlat. 2. Muşmula; çördük (II): 1. Ekinler arasında yetişen, kökü yenebilen bir çeşit kokulu ot. 2. Yabanî kereviz.” açıklamaları yapılmıştır (*DS III*: 1291-1292). Sözcüğün tarihi kaynaklar arasında görüldüğü ilk ve tek metin Ahmet Vefik Paşa’nın 1876 yılında hazırladığı *Lehce-i Osmânî*’dir. *Çördük* burada ‘çördük otu’ ifadesinde “Zoka, bir muvakkaz, münebbih, mukavvi, muattar ottur. Tane üşnan.” tanımıyla yer alır (Ahmet Vefik Paşa 2000: 104).

edik: Sözcük, “Çeşitli gereksinmelere harcanan paralar.” anlamındaki *Ali*’ye *edik*, *Veli*’ye *düdük* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 563). *TS*’te *edik*’e halk ağzında yaşadığı belirtilerek “1. Yumuşak ve renkli sahtiyandan yapılmış yarım konçlu lapçın. 2. Kısa çizme.” karşılıkları verilmiştir (*TS*: 601). İlk olarak Eski Uygurca metinlerde “çizme” anlamıyla *etük* biçiminde karşımıza çıkan sözcük bu anlamıyla Karahanlı ve Harezmi sahalarında *edük*; Çağatay Türkçesinde *ötük*; Kıpçak Türkçesinde *etük*~*etik* olarak seslendirilmiştir. Sözcük, Osmanlı Türkçesinde XIV yüzyılda *edük* olarak görülmüş; XVI. yüzyıldan sonra edik halini almıştır (*EDPT*: 50)

em: Sözcük, “İşe yaramak, makbule geçmek.” anlamındaki *eme yaramak* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 766). *TS*’te *em*’e ancak halk ağzında yaşadığı belirtilerek “İlaç, merhem.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 630). Türkiye Türkçesinde halk ağzıyla sınırlı olup standart dilde kullanımdan düşmüş olan sözcük “ilaç, derman” anlamıyla tarihî Türk şivelerinin tamamında görülmüştür

(EDPT: 155).

fodul: Sözcük, “Hem yeteneksizdir, hem üstünlük taslar. Hem yapmaz, hem övünmekten geri durmaz.” anlamındaki *hem kel, hem fodul* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 853). *TS*’te *fodul*’a eskimiş olduğu belirtilip Arapçadan alındığı ifade edilerek “Üstünlük taslayan, kibirlenen.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 711). Sözcüğe *Lebce-i Osmânî*’de ‘hem kel hem fodul’ ve ‘dügün fodulu’ örnekleri verilerek “fuzul” açıklaması getirilmiştir (Ahmet Vefik Paşa 2000: 148). Sözcüğe ilişkin elimizdeki yegâne tarihî kayıt bundan ibarettir.

gına: Sözcük, “Bıkıp usanmak.” anlamındaki *gına gelmek* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 794). *TS*’te *gına*’ya eskimiş olduğu belirtilip Arapçadan alındığı ifade edilerek “1. Zenginlik, bolluk. 2. Bıkma, usanma.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 759). *Lebce-i Osmânî*’de *gına* için “Zenginlik, kifayet duyma, gani olma, bolluk” açıklaması yapılmıştır (Ahmet Vefik Paşa 2000: 622). Sözcüğe ilişkin elimizdeki tek tarihî kayıt budur.

göcek: Sözcük, “Sen bu işe başladın; deneyimin yok. Ben bu konuda deneyimi olan yetişmiş biriyim. Beni aldatamazsın.” anlamındaki *sen ekilirken ben göcektim* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 1029). *TS*’te *göcek*’le ilgili bir kayıt yoktur. Hasan Eren sözcüğe “1. Yeşil ekin. 2. Ağaçların dibinden çıkan sürgün. 3. Yeni dikilmiş bağ karşılıklarını vermiş, Türkçe gök “yeşil” kökünden -cek ekiyle kurulduğunu ifade ederek Ermenice *koşak* “tomucuk, kök” biçimiyle birleştirilmesine karşı çıkmıştır (Eren 1999: 158).

259

keme: Sözcük, “Umudumuz gerçekleşirse rahatlığa kavuşacağız.” anlamındaki *keme bite, Yumma sata* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 920). *TS*’te *keme*’ye halk ağzında yaşadığı belirtilerek “Domalan.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 1132). *Lebce-i Osmânî*’de *geme* biçiminde geçen sözcük için “Tomalanın beyaz nevi. Türkîde karıç.” açıklaması yapılmıştır (Ahmet Vefik Paşa 2000: 155). Hasan Eren “Baharda yetişen, patatese benzer bir çeşit mantar, yer mantarı, domalan.” tanımını getirdiği *keme*’nin Arapçadan dilimize geçtiğini ifade etmiştir (Eren 1991: 229).

oğlan: Sözcük “Kızlığı bozulmamış kız.” anlamındaki *kız oğlan kız* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 933). *TS*’te oğlan’a “1. Erkek, çocuk. 2. Yetişkin erkek. 3. İskambil kâğıtlarında genç erkek resimli kâğıt. 4. Cinsel bakımdan erkeklerin zevkine hizmet eden sapık erkek.” karşılıkları verilmiştir (*TS*: 1491). Görüldüğü gibi bu tanımların tamamı erkeklerle ilgilidir. Oysa deyim de kadınlık aşamasına geçmemiş kızlar anlatılmaktadır. Bu çelişkiyi izahta sözcüğün tarihî kullanımları bizlere yardımcı olmaktadır. oğul “evlat”

sözüne -an çoğul eki getirilerek oluşturulan *oğlan* sözü Orhon Türkçesinden başlayarak Türkçenin tarihî dönemlerinin tamamında cinsiyet ayrımı gözetmeksizin bir kimseye ait olan çocuklar için kullanılabilmektedir (EDPT: 83-84). Osmanlı Türkçesi metinlerinde XVII. yüzyıla dek “Erkek olsun, kız olsun evlat.” (TTS V: 2923-2925) karşılığında kullanılan sözcük sonraki dönemlerde yalnızca erkek çocuklar için kullanılır hâle gelmiştir. Nitekim 1876 yılında hazırlanan *Lehce-i Osmânî*’de *oğlan*’a “Uşak, yani küçük ve genç erkek çocuk, sıbyan, evlâd-ı zekûr” tanımı getirilmektedir (Ahmet Vefik Paşa 2000: 290). Sözcüğün tarihî metinlerde çocukluk çağındaki kızlar için de kullanılabilmesi kadınlık evresine geçmemiş genç kızlar için kullanılan *kız oğlan kız* deyiminde yer almasını sağlamıştır.

sak: Sözcük, “Çabuk uyanabilecek bir uykuya yatmak.” anlamındaki *sak yatmak* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 1026). TS’te *sak*’a halk ağzında yaşadığı belirtilerek “1. Uyanık, gözü açık, müteyakkız. 2. Uykusu hafif.” karşılıkları verilmiştir (TS: 1684). İlk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘odug sak’ ikilemesi içinde “uyanık, tetik” anlamıyla karşımıza çıkan *sak* sözü (Şen 2002: 199) Karahanlı Döneminde de bu anlamını sürdürmüştür (EDPT: 803). Harezm Türkçesinde “Emin, mahfuz.” (Yüce 1993: 171); Osmanlı Türkçesinde “Müteyakkız, uyanık, çabuk duyan, tetikte, ihtiyatlı.” anlamlarında karşımıza çıkan (TTS V: 3250-3251) *sak*’a Çağatay Türkçesinde de rastlanmaktadır (Clauson 1960: 60). Sözcük Standart Türkiye Türkçesinde zikredilen deyimler dışında yaşamamaktadır.

sındı: Sözcük, “İşine gelen konuyu (ya da şeyi) ele alır; onu istediği biçimde yürütür.” anlamındaki *arşını ile alır, sındısı ile keser* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 584). TS’te *sındı*’ya halk ağzında yaşadığı belirtilerek “Makas.” karşılığı verilmiştir (TS: 1754). Sözcük *sındı* biçiminde Karahanlı Döneminden itibaren tarihî şivelerin tamamında görülmüşken (EDPT: 836) Standart Türkiye Türkçesindeki kullanım alanı yalnızca zikredilen deyimle sınırlı kalmıştır.

sünük: Sözcük, “Bizim işe yaramaz diye vazgeçtiğimizi, başkaları değerli bularak kabul etti.” anlamındaki *biz attık sümük (kemik) diye, el kaptı ilik diye* deyiminde geçmektedir. Ömer Asım Aksoy deyimde geçen *sümük* sözcüğüyle ilgili Eski Türkçede “kemik” demek olan *sünük* sözcüğünün söyleniş şekli olduğu açıklamasını yapmaktadır (Aksoy 1995: 651). Sözcüğün *kemik* sözünün yerine kullanılabilmesi Aksoy’u doğrulamaktadır. TS’te *sünük*’le ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Aynı şekilde *sümük* sözüne de kemikle ilgili bir tanım getirilmemiştir. Hâlbuki sözcük Orhon Türkçesinden başlayarak tarihî şivelerin

tamamında *sünük* biçiminde “kemik” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (EDPT: 838-839). *Lebce-i Osmânî*’de *sünük*’e “*Türkîde sümük demektir. Sünek dahi kemik*” açıklaması yapılmıştır (Ahmet Vefik Paşa 2000: 355). Bu açıklama *sünük* > *sümük* değişimini anlamamıza yardımcı olması açısından önemlidir.

uvra: Sözcük “Kimseye el açmayan, kazancı kendine yeten” anlamındaki *ağzı uvralı* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 546). *TS*’te *uvra* sözcüğüyle ilgili bir açıklama bulunmamaktadır. Oysa Türkçenin tarihî dönemlerinde sözcüğe ilişkin kayıtlara rastlamak mümkündür. *Uvra*, XV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Türkçesi metinlerinde “Yufka açılırken hamur tahtaya yapışmasın diye altına saçılan un.” karşılığıyla görülmektedir (*TTS VI*: 3984). Sözcük bu anlamıyla zikredilen deyimde tevarüs edilmiştir.

ut: Sözcük, “Gördüğü iyiliğe karşılık verme duygusu içinde olmak” anlamındaki *ut altında kalmak* ve “Vücudun utanılacak yeri, cinsel organın bulunduğu yer.” anlamındaki *ut yeri* deyimlerinde geçmektedir (Aksoy 1995: 1085). *TS*’te *ut*’a “Utanma duygusu.” karşılığı verilmişse de (*TS*: 2039) sözcük Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılmamaktadır. Günümüzde yaygın olan biçim yine *ut*’tan türetilen ‘utanma’ sözüdür. Oysa *ut* geçmişte geniş bir kullanım alanına sahiptir. Sözcük Orhon, Uygur ve Karahanlı döneminde *uvut* biçiminde “utanma, ar” anlamında karşımıza çıkar (EDPT: 6-7). *Ut*’a bu anlamıyla Harezmi Türkçesinde hem *uvut* ve *ut* biçimlerinde rastlanır (Ata 1997: 674). Sözcük, Osmanlı Türkçesinde *ut* ya da *ud* biçimiyle “1. Haya, ar, hicap, edep, utanç. 2. Kaygı. 3. Şeref.” anlamlarında görülür (*TTS VI*: 4001-4003).

yalım: Sözcük, “Alçakgönüllü, yüzü yerde.” anlamındaki *yalım alçak* deyiminde geçmektedir. Ömer Asım Aksoy deyimdeki *yalım* sözünün “Mertebe derece.” karşılığında olduğunu belirtmiştir (Aksoy 1995: 1104). *TS*’te *yalım*’a “1. Alev 2. Kılıç, bıçak gibi kesici araçların keskin yüzü.” tanımları getirilmiştir (*TS*: 2116-2117). Görüldüğü gibi bu tanımlar sözcüğün deyime kattığı “mertebe, derece” karşılığından oldukça uzaktır. Oysa sözcük geçmişte bu anlamıyla paralellik arz edecek biçimde kullanılmıştır. *Yalım* Orhon, Karahanlı ve Osmanlı Türkçelerinde temel olarak “sarp, dik, yalçın” anlamıyla karşımıza çıkar (EDPT: 928). *Yalım*, bu anlamından hareketle XV. yüzyıl Osmanlı Türkçesi metinlerinde “Derece, mertebe.” anlamı kazanmışsa da (*TTS VI*: 4236) sözcüğün bu anlamda kullanımı Standart Türkiye Türkçesinde zikredilen deyim dışına çıkamamıştır.

yancık: Sözcük, “İyi delikanlı ama parasız.” anlamındaki *yigit boş, yancık boş* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 1120). *TS*’te *yancık*’la ilgili bir kayıt bu-

lunmamaktadır. Oysa sözcüğün geçmişte geniş bir kullanım alanı vardır. Karahanlı Türkçesinde “torba, kese” anlamında karşımıza çıkan sözcük bu anlamıyla Kıpçak Türkçesinde *yançuk*~*yançık*; Osmanlı Türkçesinde *yancuk*~*yancık* biçimlerinde görülmüştür (EDPT: 945).

yelmek: Sözcük, “Uğraşılımla başkalarına yarar sağlıyorum ama bundan kendim yararlanamıyorum.” anlamındaki *yeldir elek yeldir saş, elim hamur karnım aç* (Aksoy 1995: 757) ve “Durmadan koşup uğraşır ama bir şey kazanamaz.” anlamındaki *yeler onmaz* deyimlerinde geçmektedir (Aksoy 1995: 1113). *TS*’te *yelmek*’e halk ağzında yaşadığı belirtilerek “Aceyle, telaşla koşmak.” karşılığı verilmiştir (*TS*: 2161). Günümüzde ancak halk ağzında görülen sözcük geçmişte geniş bir kullanım alanına sahiptir. *Yelmek*, Orhon Türkçesinden başlayarak tarihî Türk şivelerinin tamamında “Koşmak.” anlamında görülür (EDPT: 918).

yelemek: Sözcük, “İvedilik ve telaşla.” anlamındaki *yel yeperek yelken kürek* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 1113). *TS*’te *yelemek*’le ilgili bir kayıt bulunmamaktadır. Oysa sözcüğe Osmanlı Türkçesi metinlerinde XIV. yüzyıldan başlayarak “Okşamak.” karşılığıyla rastlamak mümkündür (*TTS V*: 4532).

yılık: Sözcük, “Boyu uzun ama aklı az.” anlamındaki *boyu sırık aklı yılık* deyiminde geçmektedir (Aksoy 1995: 661). *TS*’te *yılık*’a halk ağzında yaşadığı belirtilerek “1. Çarpık, eğri (ağız). 2. Şaş (göz).” anlamları verilmiştir. Sözcük XV. yüzyıldan başlayarak Osmanlı Türkçesi metinlerinde “Mail, eğik.” anlamında görülürken (*TTS VI*: 4583) günümüz Türkiye Türkçesinde zikredilen deyim dışında ancak halk ağzında varlığını koruyabilmiştir.

Sonuç

Derlenen bu sözcüklerden yola çıkarak mantığın en temel kurallarından biri olan “Bütün, parçaların birleşiminden farklıdır.” yargısının dilde de geçerli olduğu sonucuna varabiliriz. Günümüzde yalnız başına kullanılamayan, kullanılsa da yadırganan sözcükler deyim bütünlüğü içerisinde standart dilde kendilerine rahatlıkla yer bulabilmişlerdir. Türkçe, vazgeçilmez anlatım imkânlarından olan deyimler aracılığıyla standart dilde kullanılmayan bu türden sözcüklere yaşam alanı sunmuştur.

Kaynaklar

Ahmet Vefik Paşa (2000), *Lehce- i Osmânî*, hzl.: Recep Toparlı, Ankara: TDK yayınları.

Aksoy, Ömer Asım (1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap yayınları.

Ata, Aysu (1997), *Kıyasî'l-Enbiya II Dizin*, Ankara: TDK yayınları.

- Ata, Aysu (2000), "Derleme Sözlüğü"nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler I", *Türkoloji Dergisi*, XIII : 67-97.
- _____ (2001) "Derleme Sözlüğü"nde Geçen En Eski Türkçe Kelimeler II", *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu*, Muğla 2001: 35-43.
- Clauson, Sir Gerard (1960), *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Han*, London: Luzac and Company Ltd.
- _____ (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- İnan, Abdülkadir (1986), *Tarîhte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: TTK yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK yayınları.
- Röhrborn, Klaus (1979), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- _____ (1991), *Die Alttürkische Xuazang- Biographie VII., Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie V. Gabain, herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Şen, Serkan (2001), "Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine *Divanî Lûgat-it Türk* Merkezli Örnekler", *Türk Dili*, 591: 268-276.
- _____ (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkilimler*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- _____ (2005), "Standart Türkiye Türkçesinde İkilimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler", *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul: Simurg yayınları, s: 685-704.
- TDK (1993), *Derleme Sözlüğü* I, III Ankara: TDK yayınları.
- _____ (1996), *Tarama Sözlüğü* I, II, III, IV, V, VI, Ankara: TDK yayınları.
- _____ (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK yayınları.
- Tietze, Andreas (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı- Cilt 1 A-E*, İstanbul- Wien: Simurg yayınları.
- Yüce, Nuri (1998), "İkilimlerdeki İlginç Problemler", *Bahşi Öğdisi. Klaus Röhrborn Armağanı*, hzl. J. P. Laut, M. Ölmez, Freiburg / İstanbul: Simurg yayınları: 419-427.

Kısaltmalar

DS: *Derleme Sözlüğü*

EDPT: *Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish*

TS: *Türkçe Sözlük*

TTS: *Tanıklarla Tarama Sözlüğü*

TDK: Türk Dil Kurumu

TTK: Türk Tarih Kurumu

Bitmez

NABİ BALKANLI

Sevda tadan gönülde, derde derman biter mi?
Dala konan bülbülde güle ferman biter mi?
Kor olmuş yürek için örse vuran biter mi?
Demir erir dudakta hiç bu seyran biter mi?..

Gökten yağan yağmurlar damla damla hep sende,
Pınarlar, çağlayanlar, seller, denizler bende.
Gelincikler salınır bahçelerde, gemende,
Dağlarda kar oldukça hiç bu seyran biter mi?..

Sazın ince telinde titreşirken besteler,
Yıldızlardan dökülür mehtap için nağmeler.
Güzellerin okları şarkılarla gelseler,
Ucunda alev varsa hiç bu seyran biter mi?..